

Szabóné Kármán Judit

Az egészségügy és a cigányság

Néhány adat a cigányság történetéből

A cigányok/romák és az egészségügy több száz éves kapcsolata igen összetett; miközben többnyire – s jogosan – e populáció igen rossz egészségi státuszáról, jellemző komorbiditásáról, korai halálozásáról gyakran esik szó, kevesebbet említjük aktív szerepvállalásukat a közegészségügy, a népi orvoslás területén. Tanulmányom e másfajta nézőpontból is igyekszik bemutatni a cigányság és az egészségügy viszonyát.

Népi orvoslás, mágikus gyógymódok

A népi vagy tradicionális orvoslás az akadémiai és az alternatív (komplementer) orvosláson kívüli gyógyító rendszer.¹ S hogy mit értünk népi orvoslás alatt? Mindazokat a mágikus eszközöket, varázsló műveleteket, „amelyeket a néplélek teremtett meg a betegségek és a természet-és emberfeletti világ közt létrehozott titkos kapcsolattal.”² A népi gyógyászatban a betegségek okainak leggyakrabban a rontást, szemmel verést, s az Isteni büntetést tartották, ezért kezelésükre ráolvasást, rontás és szemmel verés elleni praktikákat gyakran alkalmaztak. A népi gyógyításban – ami az előző évszázadokban a hagyományos köznapi kultúra része volt – keverednek a hiedelmek és a tudáselemek. Minden családban (többnyire az asszonyok) ismerték a gyógyítás alapvető módszereit, de emellett minden közösségben specialisták – gyógyítóemberek, javasok – is voltak. A betegségek „levételére” mágiát használtak, ami szigorúan szabályozott cselekvéssorozatot (melyben kiemelt szerepe volt a helynek, időnek) és meghatározott szavak kimondását jelentette. A mágia eszközkészlete: hagyományos cselekvések (tisztító, elküldő, be-ill. kizáró cselekedetek, ráolvasás stb.), hagyományos eszközök (pl. szentelmények), hagyományos kísérő elemek (szótlantul, keresztúton, küszöbön, temető, napkelte vagy napnyugta után stb. végrehajtott cselekedetek). A mágiát az egyház üldözte, üldözi, ám minden közösség – szerte a világon – részben a rossz közegészségügyi viszonyok, részben pedig lelki igény miatt, mind a múltban, mind a jelenben fogékony a népi gyógyítók praktikáira. Soós József szerint: „a népi lélekben mélyen gyökerezik a mágikus-globális szemlélet. A mágia lelki feszültséget jelent, és éppen ettől távolodik

Szabóné Kármán Judit PhD, Tanszékvezető, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Romológia Tanszék

- 1 Koltay Erika: Népi orvoslás – és természetgyógyászat. In: Lázár Imre-Pikó Bettina szerk.: Orvosi antropológia. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2012. 187.
- 2 Szendrey Ákos: Betegség, gyógyítás. In: A magyarság néprajza I-IV. (1933-37) Sajtó alá rendezte: Czákó Elemér. Egyetemi nyomda, Budapest. 1933. II. kötet 110-111

az orvostudomány.³ Frazer pedig így értelmezi: „A mágia a természeti törvények hamis rendszere, de csak az adott hiedelemrendszeren kívülről szemlélve, ugyanis belülről (egy adott közösségben élő szemszögéből) a mindennapi élet része, a rendszer belső törvénye által szabályozva.”⁴ A népi orvoslás szerves része volt a népi gyógynövények – gyógyfüvek, gyökerek – ismerete, alkalmazása is. A jótévő füvekkel (pl. ezerjófű, angyalgyökér) gyógyítani tudtak, a rossz füvekkel (pl. pokolszökés) viszont rontást, magzatelhajtást, halált tudtak okozni. Ma már az etnobotanikai, etnofarmakológiai kutatások jórészt igazolják a népi empiriában megőrzött gyógymódok egy részének, főleg a gyógynövényeknek, de számos gyógymódnak is a hatékonyságát. Az etnomedicina többek között a mágikus gyógymódok, az „igézés”, a gyógyító „rítusok”,⁵ a kimondott „varázsszavak”,⁶ „ráolvasások”⁷ gyógyító hatásait is kutatja; s míg korábban a ráolvasások szövegével foglalkoztak csupán, ma már azok pszichés, gyógyító következményeit is vizsgálják. A ráolvasás, a rituálé (rontás, betegség „levétel”) pszichofizikai és biokémiai hatásait ma már ismerjük; az esemény kapcsán endorfin szabadul fel a szervezetben, ennek szerepe a stresszoldásban pedig egyértelmű.⁸ A feszültségtől való megszabadulás, a probléma átadása, a „másoknak is már használt cselekmények elvégzése”, a hit a gyógyulásban, valóban elindít a szervezetben pozitív változást, gyógyulást. Ugyancsak fontos eleme volt a népi gyógyászatnak a betegségdémonokba vetett hit, ami ugyan a 19-20. századra már kikopott a magyar néphitből, ám különféle szitkok formájában még fellelhetjük őket: „A fene egyen meg! A guta üssön meg! A nyavalya törjön ki!”⁹ E betegségokozó démonok a korai orvoslás fontos alanyai lehettek!

A cigányok és a népi orvoslás

Mai ismereteink szerint a cigánynak (egyiptominak) nevezett népcsoport első kompániái a 11-12. században érkeztek Európa határaihoz. A kisebb-nagyobb családokban bevándorló cigányokat érdeklődéssel vegyes bizalmatlanság fogadta. A „furcsa” kinézetű, öltözetű, szemfényvesztést – jóslást, bűbájoskodást, mágiát, babonaságot – művelő csoportok korán kivívták az egyház ellenszenvét. A Bizánci Birodalomból származó cigányokra vonatkozó fontos dokumentum a 12. századi kánonjogász, Theodor Balsamonnak a Trullai Zsinat (692) dokumentumaihoz hozzáfűzött magyarázata, melyben hat év kiközösítéssel fenyegeti meg az egyház mindazon tagjait, akik medvetáncoltatással, jóvendőmondással, babonasággal, varázslással, szemmel verés elleni amulettek készítésével, árusításával foglalkoznak, miközben járják a világot. Ugyancsak a

3 Soós József: Falusi orvos, falusi nép. Gyógyászat, 1937. 11. sz. 171-173.

4 James G. Frazer: The Golden Bough 1890. /Az aranyág. Századvég Kiadó, Budapest, 2002

5 Diószegi Vilmos: „Visszafelé számláló” ráolvasások. Néprajzi Közlemények, 1957. II. évf. 3-4. sz. 162-173

6 Penavin Olga: Halotti búcsúztatók, imák, koldusénekek, gyógyító ráolvasások. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1977. IX. évf. 32. sz. 5-22.

7 Pócs Éva: A népi gyógyászat és a néphit kutatásának határterületei. In: Antall József szerk.: Orvostörténeti Közlemények, Supplementum, 1979. 11-12. 61-75.

8 Hoppál Mihály: Népi gyógyítás. In: Hoppál Mihály szerk.: Magyar Néprajz VII. 1990. 693-724.

9 Koltay Erika: Népi orvoslás – és természetgyógyászat. In: Lázár Imre-Pikó Bettina szerk.: Orvosi antropológia. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2012. 190.



GALÉRIA

szemfényvesztés, babonaság ellen lépett fel az 1300-as évek elején I. Athanasziosz konstantinápolyi pátriárka, s küldött levelet a hiszékeny bizánciak papjainak, hogy óvják híveiket az *adiganoszoktól*, ne engedjék be otthonaikba, mert azok ördögi dolgokat cselekednek. Évtizedekkel később Joseph Bryennius (1340/1350-1431) bizánci szerzetes és prédikátor egy értekezésben már azt írta,¹⁰ hogy a birodalom balszerencséjének többek között az az oka, hogy az emberek naponta találkoznak a szemfényvesztőkkel, mágusokkal, *athinganoszokkal*. Egy, a 15. században keletkezett kánon pedig öt éves kiátkozással büntette azokat, akik szóba elegyednek a jövendőmondó, varázsló cigány nőkkel, vagy beengedik őket otthonukba. Az egyházban igen erős gyanú élt, hogy a cigányok – különösen viselkedésük, „mesterségeik,” s egyháztól való távolmaradásuk, idegenkedésük miatt – voltaképpen eretnekek. Az 1500-as években készült pápai bullák, a *Licet ab initio* (III. Pál pápa 1542), majd az *Immensa Aeterni Dei* (V. Sixtus pápa 1588),¹¹ melyek megerősítették a római inkvizíciót abban, hogy a hittől eltávolodottak és az eretnekek ellen fellépjen, ily módon – ha nem is nevesítette a cigányokat – lehetővé tette az ellenük irányuló szankciók megszületését. A következő század egyházi vezetése is elhatárolódott tőlük; az 1611. és 1629. évi Nagyszombati Zsinatok rendeletei, melyek ugyan nem nevezték meg a cigányokat, egyértelműen rájuk utaló megállapításokat tettek, s tevékenységük ellen irányuló utasításokat adtak a papságnak:

10 Hivatkozik rá George C. Soulis, Az eredeti szöveg francia fordításban: L. Oeconomos: L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu de XIV e siècle d'après une page de Joseph Bryennios. Mélanges Charles Diehl I. (Paris 1930)

11 Várnagy Elemér: A cigányok és a katolikus egyház In: Várnagy Elemér szerk.: Keresztény Pedagógiai Nyári Egyetem Pécs, 1994. JPTE Pécs 96.

„A ráolvasást, mágiát, jövendölést, sorsvetést, tenyérjósást, kuruzslást a prédikációban gyakran ostorozzák, és ha valakiről kiderül a babonaság, értesítsék róla a püspököt.”

„Az egyszerű nép könnyen babonás, sok helyen javasasszonyok babonával gyógyítanak és ráolvasásokat művelnek. A plébános kérdezze gyónásban és azon kívül is, gyógyítanak-e babonás módon embereket vagy állatokat, és térítse el ettől az embereket.”¹²

E korai dokumentumok alapján nyilvánvaló, hogy a bevándorló cigányok (elsősorban az asszonyok) felfedeztek egy már meglévő igényt, s ehhez – mint oly sokszor a történetük során – alkalmazkodtak. A *niche* adta lehetőséget kihasználták; a nép az egyház tanításai, ellenkezése, rendeletei ellenére igényelte varázsló, mágikus – betegséget, ártást, rontást „levető”, illetve „szerző” szolgáltatásaikat, ami így fontos megélhetési forrássá vált számukra évszázadokon keresztül. A néprajzi kutatásokban, a hazai népi egyéniségkutatásokban ismertek egy-egy közösség vezető személyiségei, a „búcsúvezető”, a „siratóasszonyok”, táncosok, mesélők mellett a falusi tudákosok, javasok, a népi orvoslás emberei; a zselici csontakó-és öntőasszonyok, az ősi és nagysárréti javasok, a Dráva-menti varázslók és még sokan mások. E sorba illeszkedtek a maguk praktikáikkal, szolgáltatásaikkal a cigány asszonyok. A rontás, szemmel verés elleni védekezéséül használt piros szalag az újszülött csuklóján, ugyancsak e célból alkalmazott életlen kés, olló a párna, a küszöb alatt,¹³ a megköpdösés, a ráolvasások, varázsmódok mind-mind hasonlóságot mutatnak a nem cigány asszonyok (ritkán férfiak) gyógy módjaival. A cigány betegségdémonok is, bár más alakzatúak és nevűek (melalo, lilyi, thulo, tharidyi és társaik),¹⁴ illeszkednek a magyar néphitben a különféle betegségek megszüntetésére szolgáló alakjainak (guta, nyavalya, fene stb.) sorába.

Közegészségügy, orvoslás és a cigányok

A varázslás, kuruzslás mellett 15-16. századi feljegyzések bizonyítják, hogy a cigányok –15. századi megjelenésüket követően – a történelmi Magyarországon rendszerint közegészségügyi feladatokat is elláttak. A honos nép által lenézett, megvetett gyepmestéri munka (sintérség, kutyapecérség), ami a városokon, nagyobb településeken az elhullott állatok tetemének eltakarítását, a kóbor ebek befogását, de gyakran az árnyékszék takarítását is jelentette, a letelepedő cigányok egyik mesterségéül vált a fémművesség, kovácmesterség, lókupekedés, hóhéri teendők elvégzése és egyéb foglalkozások mellett. A török hódoltság idején a három részre szakadt országban eltérően alakult a cigányok sorsa. A Hódoltságban az elnéptelenedett falvak, települések romjain etnikailag és vallásilag is igen színes, multikulturális, a törökök támogatását bíró társadalom jött létre; délszláv rácok (ortodox szerbek és muzulmán bosnyákok)

12 Magyar Katolikus Lexikon – babonaság szócikk: <http://lexikon.katolikus.hu/B/babona.html>

13 Szabóné Kármán Judit: A magyarországi cigány/roma népesség kultúrantropológiai és orvosantropológiai megközelítésben. Romológiai Füzetek 2. DRHE Romológia Tanszék Debrecen, 2018.48.

14 uo. 48.

telepedtek be, akiket oláhok, bunyevácok, sokácok, szlovákok követtek, s e tarka népesség között helyük volt a cigányoknak is, akik részben már itt éltek, vagy a török csapatokkal érkeztek, illetve a törökök telepítették be őket. Egészen bizonyos, hogy a török csapatokkal érkeztek cigányok,¹⁵ akik az Oszmán Birodalom hadseregében önálló cigány félkatonai szervezetet (*dzseámeteket*) is alkottak; s köztük – a kovácsok, fegyverművesek, zenészek mellett – seborvosok is voltak. Budán, a mai Víziváros területén a török időkben egy 50-60 cigány családból álló önálló városrész „*zingarorum civitas*” is létrejött, melynek lakói fokozatosan áttértek az iszlám vallásra. Az 1546. évi adóösszeírás feljegyezte az itt élők foglalkozásait is; e szerint a cigányváros lakói többnyire ötvösök, borkereskedők, hóhérok voltak, s felírásra került egy Musztafa Tehim nevű cigány orvos is!¹⁶ Későbbi évszázadok összeírásából – pl. az 1830-as évek Nógrád megyei levéltári adataiból – kiderül, hogy egy-egy falnak cigány bábája volt,¹⁷ az 1893. évi országos cigányösszeírás az értelmiségiek között 22 szülésznőt említ, s a foglalkozásoknál félezer döngnyúzót, gypmestert jelöl.¹⁸

A közegészségügy – s a cigányok sorsának alakulása szempontjából – a 19. század meghatározó volt, hisz ekkor született meg az a törvény, melynek egyik cikkelye egészen a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveinek végéig lehetőséget teremtett a cigánytelepek rendszeres átvizsgálására, az ott élők kényszermosdatására, tetvetlenítésére. A modern magyar közegészségügy megszületését fémjelző 1876. évi – A közegészségügy rendezéséről szóló XIV. törvénycikk – ugyanis kimondta, hogy „...a közegészség fenntartása elleni kihágás rendőri bírászkodás tárgyát képezi. A hatóság a felügyeletet panasz bevárása nélkül is időnkénti szemlék és vizsgálatok által gyakorolhatja.”¹⁹ A törvény ugyan nem említ kiemelten egyetlen népcsoportot, társadalmi réteget sem, hisz az általános közegészségügyi helyzet rendezése érdekében született, mégis ettől kezdve vált lehetővé és gyakorlattá csendőri segédlettel a cigányok kényszerített, sokszor megalázó módon végzett fürdetése. A cigánytelepeken a kényszermosdatás vált gyakorivá, a vándorcigányok ellen pedig közegészségügy és állategészségügy veszélyeztetése miatt születtek komoly vádak. A kóbor cigányok ugyanis, csakúgy, mint más vándorok, csavargók, állandó mozgásuk révén egyértelműen a góccokban megjelenő – a 19. század végétől Európában egymást követő, s hazánkban is számtalan áldozatot követelő kolera, hólyagos himlő és kiütéses tifuszbajrányok – hordozói, továbbterjesztői voltak. E

15 Varga Szabolcs: Pécs nemzetiségei a török korban. Digitális változat: http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/pecs_nemzetisege_a_torok_korban (2014. 05.06.)

16 Fekete Lajos: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Oriental Reprints. Kőrösi-Csoma Társaság – MTA Budapest. 1993. 35.

17 Szomszéd András: A cigánysággal kapcsolatos összeírások és statutumok forrásértéke a 17. század második felétől a 19. század közepéig. In: Á. Varga László (szerk.): Rendi társadalom és polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok Salgótarján, 1987. Nógrád Megyei Levéltár kiadványa 15. 31-33.

18 MSK 1895. A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet Budapest, Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája

A gypmester dögbíróként is szerepel olykor; feladata (1888. évi VII. tc. szerint) némi fizetség ellenében az állati tetemek szabályszerű eltakarítása volt.

19 1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről. I. rész. Egészségügyi intézkedések. 1 fejezet. Általános határozatok. 2. és 3. § In: Törvények, jogszabályok CompLex Kiadó.

járványok terjedése ellen kollektíve oltották be a letelepedett, de a vándorló cigányokat is, amint azt a pécsi újság egyik 1907. évi lapszámában is olvashatjuk: „Azok a kóbor cigányok, akik a tegnapi vásárra Pécsre jöttek, ugyancsak megemlegetik azt a napot, és azt hisszük, hogy nem igen tisztelik meg látogatásukkal városunkat. Az eset úgy esett meg, hogy a cigányokat beoltották karhatalommal. A dolog nem volt olyan könnyű. A műtétet rögtön, ott a helyszínen hajtottá végre Ludwig Ferenc dr. hatósági orvos rendőri asszisztencia mellett. A legnehezebb dolguk természetesen a rendőröknek volt. Úgy kellett nekik összefogni a cigányokat.”²⁰ Veszélyt jelentettek a vándorcigányok az állatállományra is; az ínséges időben az elhullott állatokat elfogyasztó, a döghúst „feldolgozó” cigányok által – az elhullott állatok dögműből felhúzása, egy részének feldolgozása, a maradék szétdobálása, széthagyása következtében – okozott állatjárványok miatt több feljelentés született ellenük.²¹ Az 1900-as évek elején a nyomor, a zsúfoltság melegágya volt a különböző kórokozónak, a tetvek által terjesztett kiütéses tífusz mind a fővárosban, mind vidéken újabb és újabb járványokat okozott. Sorra születtek a rendeletek a fertőzések terjedésének megakadályozása érdekében; a 21904/1923. MNM. rendelet²² előírta a cigánytelepek s egyéb nyomortanyák kötelező tetvetlenítését, a 83724/1923. sz. BM. körrendelet, majd a 47.083/1924. sz. NMM rendelet²³ a kiütéses tífusz terjesztésért felelős kóborcigányok, s telepeik, lakásaik hathatósabb fertőtlenítését, kötelező orvosi vizsgálatukat szorgalmazta. A Pest megyei alispán ezen kívül még elrendelte,²⁴ hogy területén minden megvizsgálta, fertőtlenített, egészséges cigány egészségügyi igazolvánnyal rendelkezzen. 1924 tavaszán különösen sok áldozatot szedett a kitört kiütéses tífusz Kecskeméten, maga a községi orvos is meghalt a járványban. A betegség továbbterjedésének megakadályozása végett előbb nagyszabású razzitát tartottak a cigányok lakta „Cigányvárosban” – több mint hetven katona és rendőr kiürítette és kitarított a putrikat, fertőtlenítettek, mindenkit fürdésre kényszerítettek, a férfiakat kopaszra nyírták –, majd két hétig karantén alá helyezték őket. Rendőrökkel vették körül a Cigányvárost, s senki nem hagyhatta el a telepet, az ott élő közel hatszáz embert a város táplálta. A cigányok azonban igyekeztek megszökni, egy asszonyt, ki át akarta törni a kordont, a katonák le is lőtték. Július végére szűnt csak meg a járvány a városban, s a környező településeken.²⁵

1930-ban került sor hazánkban az első cigány egészségügyi kutatásra; a debreceni Tisza István Tudományegyetem közegészségtani intézete orvosi vizsgálat alá vett 1000

20 Vargha Dezső: Cigányokkal kapcsolatos újságcikkek a Pécsi Közlöny 1907. évi példányaiban. In: Márfi Attila – Kosztics István szerk.: Cigánysors II. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum és CKKE, Pécs 2009. 88-89.

21 Uo. 197.

22 Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest. 1995. 192.

23 Magyarországi Rendeletek Tára, 1924. április 2. 935-936. 1. Idézi: Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holokauszthoz. Cserépfalvi Kiadó, Budapest 1992. 58.

24 25531/1923. kig. sz. In: Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest. 1995. 192.

25 Bálintné Mikes Katalin: Adatok Kecskemét város egészségügyi helyzetéről 1919-1936. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából IV. Egészségügy. Bács-Kiskun megyei Levéltár. Kecskemét, 1982. 160. p.

biharmegyei cigányt a körükben gyakori járványos betegségek és fertőzések felfedezése és csökkentése céljából. A vizsgálatokat, vérvételeket a berettyóújfalusi járási tisztiorvos végezte el, az eredményeket az egyetem hozta nyilvánosságra; megállapították, hogy a vizsgálatban részt vett cigányok 25%-a vérbajos volt – számos család minden tagja fertőzöttnek bizonyult –, s hogy a diftéria, tífusz, paratífusz, kiütéses tífusz körükben igen elterjedt.²⁶ A kiütéses tífusz újra és újra felütötte fejét, s járványügyi szempontból kiemelt góc volt egy-egy cigánytelep, ami ellen drasztikus megoldásokat is fogantatosítottak. Amikor 1935 májusában a kiskuni cigánytelepen megjelent a kiütéses tífusz – 15 ember megbetegedett, egy meghalt –, a telepet teljesen felégették, a cigányokat pedig vesztegár alá vették.²⁷ 1938 nyarán az Arad megyei Kurtics község cigánynegyedében is kitört a tífuszjárvány; az egész falut vesztegár alá helyezték, a cigánytelepet fertőtlenítették, s elrendelték a telep lakosainak megnyírását.²⁸ Nem volt azonban mindenütt gond a telepek tisztán tartása, mint erről Hajdú vármegyei szemleútján a belügyminiszter és egészségügyi államtitkára személyesen is meggyőződhetett. Hajdúböszörményben tett látogatásukról a tudósító a következőket írta: *„Kozma Miklós belügyminiszter megtekintette a város szélén levő cigánytelepet is, ahol a környék cigányai letelepítve takaros házakban gondos egészségügyi ügyelet mellett rendes munkás életet folytatnak. A telep bejáratánál Nagy József cigánybíró katonásan jelentkezett: – A létszám 402 – jelentette a belügyminiszternek, majd szigorú hangon tette hozzá: A tisztaságot, a rendet, a fegyelmet fenntartom! A belügyminiszter végigment a cigánytelepen, amelynek egyetlen beteg lakosa sincs és nem is volt hosszú idő óta.”*²⁹

A harmincas évek végén, Budapesten nem kis tiszteletet vívott ki magának egy orvosnak készülő fiatal cigány muzsikusként. *Farkas Józsi* előkelő budapesti éttermekben zenélt éjszakánként, nappal pedig orvosi tanulmányait végezte. Az 1937-ben már szigorló orvostól szóló újságcikkek életéről is szolgáltatott adatokat; az igen tehetséges fiatal zenész – már a rádióban is játszott ez időben – nagy szegénységbe született, szinte gyermekkorától magát kényszerült eltartani, ezért alapított bandát. Vágya azonban, hogy szegény cigányok orvosa legyen. Tanárai becsülik szorgalmát, támogatják, s olykor eljönnek az étterembe meghallgatni a játékát – írták róla a korabeli lapok.³⁰

A 15. században hazánkba érkezett cigány kompániák leszármazottai közül néhányan már évtizedek óta orvosként szolgálnak cigányok és nem cigányok között, mára többen végeztek egyetemeken kutatóként, ápolóként, szülésként, mentőtisztként – messze meghaladva elődeik népi orvoslását, gyógyítói praxisát.

26 Orvosi vizsgálat alá vettek 1000 biharmegyei cigányt. Csendőrségi Lapok 1930. dec. 20. XX. évf. 36. sz. 1093. p.

27 Tífusz miatt felégetik a kiskuni cigánytelepet. Zalai Közlöny 1935. máj. 14.

28 Magyar Távirati Iroda jelentése: Arad 1938. június 1. 47. p. MTI „könyvatos” hírek. Napi hírek/Napi tudósítások 1920-1944. Magyar Országos Levéltár

29 Magyar Távirati Iroda jelentése: Hajdúböszörmény 1936. november 18. 30. p.

30 „Ki tanyája ez a nyárfás...?” Orvosnak készül és szegény cigányokat akar ingyen gyógyítani. Új Hírek 1937. 11. 28.